

Razumkov
centre

Kingdom of the Netherlands

MATRA Programme

ЕКОНОМІЧНІ СКЛАДОВІ ПОВЕРНЕННЯ

Аналітична доповідь
Липень 2023 р.

Ця публікація підготовлена в рамках проекту Програми MATRA, що фінансується Посольством Королівства Нідерландів в Україні. Оцінки та висновки авторів не слід розглядати як офіційну позицію Посольства.

ЕКОНОМІЧНІ СКЛАДОВІ ПОВЕРНЕННЯ

Василь ЮРЧИШИН,
директор економічних і соціальних програм Центру Разумкова

Як неодноразово підкреслювалось, людський капітал є найважливішим фактором соціально-економічного розвитку країни, підвищення конкурентоспроможності національної економіки, забезпечення гідного добробуту домогосподарств¹. Необхідною умовою розвитку країни, звичайно, є формування міцного економічного потенціалу та його втілення у підтримання реального зростання, що, крім іншого, має базуватись на мінімізації безробіття і спрямуванні суспільства до повної зайнятості.

Зауважимо, розширення зайнятості не означає автоматичного зростання національної економіки. Не менш важливими є наявність і активність факторів, які, з одного боку, сприяють готовності економічних агентів до плідної праці у власній країні, з іншого – розширеній пропозиції зайнятості на основі стійкої економічної динаміки. У цьому просторі взаємовпливів економічного зростання та ефективної зайнятості особливе місце займає (як позитивний фактор) активне працездатне населення, його здатність для самозабезпечення, а також (як негативний фактор) скорочення населення, у т. ч. пов'язане з його (населення) вибуттям зі складу робочої сили (як природнього характеру, так і еміграційними потоками). Саме тут лежать значущі ризики та виклики для України. Нагадаємо, що, за даними ООН, упродовж першого року широкомасштабної війни Україну залишали майже 13 млн осіб, з яких на кінець 2022 р. трохи більш як 8 млн вже повернулися, а 4,8 млн отримали статус тимчасового захисту в країнах ЄС².

Перед Україною стоїть складне завдання відновлення та посилення людського капіталу у повоєнний період. Війна знищила тисячі виробничих потужностей і мільйони робочих місць, частина з яких вже не відновиться ніколи. Та й вимоги конкурентоспроможності вимагатимуть не простої відбудови (старих виробничих потужностей, стандартів і технологій), а формування працівників нової якості, які зможуть результативно працювати в нових інформаційних і технологічних середовищах. Це вимагатиме значного наповнення вітчизняного економічного середовища достатніх кваліфікованих трудових ресурсів.

Макроекономічна динаміка. Зрозуміло, що визначальні складові соціально-економічного середовища – економічне зростання, добробут, гідна, добре оплачувана робота, збалансований розвиток регіонів – взаємопов'язані, що потребують системних і комплексних заходів і дій, завдяки яким підтримується належний рівень добробуту та повна зайнятість, зменшуються внутрішні міграційні процеси, мінімізуються процеси відтоку робочої сили та людського капіталу.

Класичні макроекономічні постулати вказують на досить чіткі взаємозв'язки між

динамікою вироблення валового продукту та зайнятостю/безробіттям населення. Визнано, що вища зайнятість (або нижче безробіття) означає вищу включеність робочої сили у виробничі процеси і є позитивним фактором монетарної та фіскальної стабілізації, а з тим і підтримки економічного розвитку (що, зокрема, проявляється через зростання вироблюваного внутрішнього продукту – ВВП)³. Зазвичай взаємозв'язок динаміки ВВП і динаміки зайнятості має довгостроковий характер, хоча для трансформаційних економік (до яких належить і українська) відповідні взаємовпливи проявляються навіть у короткостроковому

¹ Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства. / К. Центр Разумкова, 2022 р., https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf.

² Вінокуров Я. Мільйони українців втратили роботу через війну. Звідки вони беруть гроші на життя? – Економічна правда, <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/12/8/694732/>.

³ Відповідним чином, підвищення безробіття є негативним фактором економічного зростання і вироблення ВВП.

аспекті (діаграма «ВВП і безробіття в Україні»⁴).

Цілком зрозуміло, що в умовах висхідної економічної динаміки країни у першій половині 2000-х років зростав попит на робочу силу, що помітно зменшувало рівень безробіття. Погіршення ж умов економічної діяльності (у т. ч. прояви прискорення інфляції чи девальвації) означало вивільнення працівників, що відразу відбивалось на темпах вироблення внутрішнього продукту. Більше того, зовнішній шок (Глобальна фінансова криза 2008-2009 рр., перша російська агресія 2014-2018 рр., широкомасштабна агресія 2022 р.) спричиняв різке зменшення як зайнятих в економіці, так і самих економічних результатів.

Інший макроекономічний постулат про обернений зв'язок між зайнятістю/безробіттям та інфляцією – в Україні чітко не проявляється (діаграма «ВВП і безробіття в Україні»). Радше, йдеться про індиферентність інфляції від зайнятості. Чинниками цього є те, що, зважаючи на низькі життєві стандарти, домогосподарства ліву частку власних доходів витрачають на найнеобхідніше (продукти харчування, житлово-комунальні послуги). Зменшення доходів (у т. ч. внаслідок втрати роботи чи зменшення зарплати) означає перехід до іншої цінової ніші, де це можливо (скажімо, купівлю споживчих товарів нижчої якості), або ж нарощування заборгованостей (для прикладу, зі сплати житлово-комунальних послуг).

Водночас на цінові параметри впливає і тіньова діяльність, яка зростає у періоди негараздів у офіційній економіці, що послаблює взаємозв'язки між офіційним ВВП і офіційною інфляцією.

Поряд з цим, звернемо увагу, що інфляційні сплески відбувалися на початку 2000-х років, у період розгортання Глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр., першої російської навали 2014-2018 рр., коронавірусного шоку 2020 р., і головним чином були пов'язані з різноманітними владними адмініструваннями на споживчих ринках (зокрема, суворі обмеження на поставки продуктів під час розгортання коронавірусної кризи), а також «управління» житлово-комунальними тарифами (навіть, якщо владою ухвалювалось рішення про їх заморожування, від порушення якого ціновий шок був ще більший). Звичайно, внаслідок таких адміністративних втручань у діяльність ринків створювалися розриви у поставках, дефіцит у попиті-пропозиції широкого кола товарів, зменшення замовлень, що провокувало і зменшення виробництва, а з тим – підвищення безробіття.

Інвестиції. Коли йдеться про економічне зростання і розвиток, то вагомою передумовою є існування певного запасу капіталу (інвестицій), причому зазвичай нагромадження капіталу має означати готовність до інвестиційного розширення, що формує додатковий попит на робочу силу. Часто ці два процеси можуть бути розтягнуті у часі, однак для висхідної вітчизняної економіки

⁴ Для мінімізації впливу значних інфляції і девальвації, у якості обсягу виробленого ВВП використовується його доларовий еквівалент. Це цілком психологічно прийнятно для українців, оскільки в Україні мірилом вартісних оцінок часто виступає доларовий еквівалент (товарів, послуг, заробітних плат, фінансових активів та ін.).

часовий лаг суттєво скорочується, тому нагромадження капіталу часто супроводжується зростанням зайнятості (зменшенням безробіття).

Однак тут досить чітко проявляється особливість вітчизняних суспільно-політичних процесів. Стосується періоду першої російської навали у 2014-2018 рр. Захоплення Донбасу, руйнація виробничих потужностей (і відмова від інвестування у регіон, який завжди був капіталомістким), вимушений виїзд працівників у інші регіони країни (де працевлаштування не було швидким і легким) призвели до того, що накопичення капіталу (у вигляді накопичення запасів) супроводжувалось зростанням безробіття (діаграма «Безробіття і валове нагромадження капіталу»).

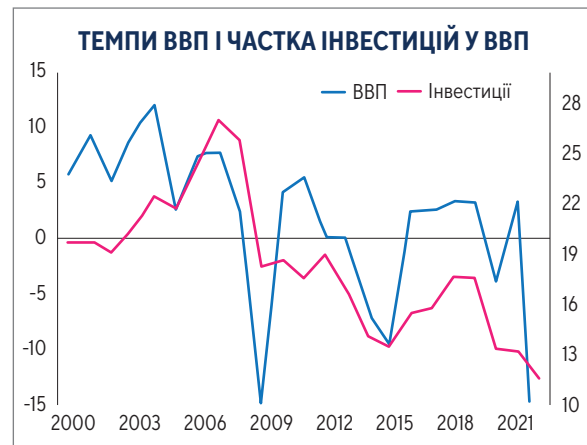

Такий «ненормальний» взаємозв'язок певною мірою відповідатиме на питання про зайнятість у результаті припливу/відпливу робочої сили у 2022-2023 рр., зумовлених російською агресією і масовим виїздом українців за кордон.

Ситуація з інвестиціями і зайнятістю погіршується тим, що найближчими роками важко очікувати розширення участі держави в інвестиційних проєктах. Звернемо увагу на те, що видатки держбюджету за 5 місяців фактично вказують на їх (видатків) структуру, яка стане характеристикою загалом 2023 р. Так, із загальних видатків держбюджету у 1 408 млрд грн витрати на оборону склали 745 млрд грн, що становить 53% загальних витрат, громадський порядок та безпеку — 174 млрд грн (12%), соціальний захист — 196 млрд грн (14%), а всі інші витрати (включаючи охорону здоров'я, загальнодержавні

функції та освіту) складатимуть близько 20% загальних витрат (що загалом співвідноситься із структурою 2022 р.). Тобто на капітальні державні інвестиції просто немає ресурсів.

Досвід висхідних країн засвідчує, що для економічного прискорення частка інвестицій у структурі ВВП складала не менше, ніж 22-24% (в багатьох азійських країнах вказана частка перевищує 30-35%). Подібне спостерігалось і для України — високі темпи економічного зростання (понад 7% середньорічних) утримувались у період 2000-2007 рр., коли частка інвестицій також складала 20-25% ВВП (діаграма «Темпи ВВП і частка інвестицій у ВВП»).

Найближчими роками ВВП України навряд чи перетне позначку \$200 млрд. Відтак, для економічного прискорення Україна щорічно має інвестувати близько \$40-50 млрд (щоб досягти бажаного рівня 20-25% ВВП). Звичайно, не йдеться про внутрішні ресурси. Такий показник може досягаться лише за рахунок фінансової допомоги розвинутих країн-партнерів і відповідного залучення (іноземної) робочої сили.

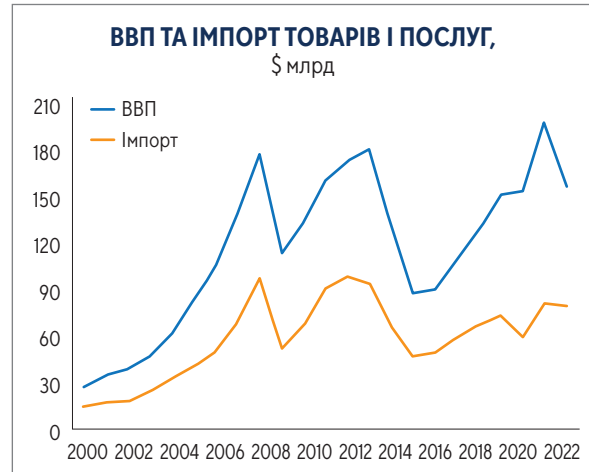
Зовнішня торгівля. Ще один постулат стосується того, що зростання імпорту нібито має негативний вплив як на національне виробництво, а з тим і ВВП, так і є чинником підвищення рівня безробіття (чим обґрунтовується необхідність імпортозаміщення). Однак поширення глобалізації, перетікання інвестицій і швидка перекваліфікація робочої сили, виявляється, надають додаткові можливості працівникам доступу до нових робочих місць. Хоча витіснення робочої сили внаслідок розширення торгівлі має місце, проте саме торгівля підштовхує до

формування оновленої системи праці, створення нових робочих місць, підвищення продуктивності праці.

Насправді численні дослідження міжнародних торговельних потоків вказують на іншого сорту закономірності, зокрема⁵:

- ✓ у зовнішньоекономічних рахунках показники експорту та імпорту часто взаємопов'язані. Конкурентний експорт зазвичай використовує значну частку імпортованих компонентів і складових. Тому імпорт не витісняє зайнятість, оскільки вироблятиметься менше експортних товарів;
- ✓ відкриття міжнародної торгівлі та внутрішніх ринків часто виступає необхідною умовою виходу країни з кризового стану і започаткування процесів відновлення та зростання на новій конкурентній базі. Тому відкритість внутрішніх ринків є вагомим чинником створення конкурентних робочих місць всередині країни, а відтак – зменшення стимулів до еміграції;
- ✓ експорт та імпорт визначаються різними складовими. Для експорту вагомим виступає зовнішній попит, для імпорту – купівельна спроможність у власній країні. Тому й вплив на, зокрема, зайнятість (безробіття) може суттєво різнитись. Однак, зважаючи на взаємозв'язок експорту та імпорту, обидві складові практично у рівному степені сприяють створенню кращих робочих місць;
- ✓ розширення торговельних відносин покращує зайнятість (часто ще й на вищій кваліфікаційній основі) і сприяє підвищенню заробітних плат;
- ✓ підвищення зайнятості в країні означає зростання купівельної спроможності населення, а тому супроводжує нарощування імпорту;
- ✓ стійке ж покращення ситуації із зайнятістю (зменшення безробіття) стимулює

внутрішній попит, а з тим й імпорт, що покращує добробут населення і розширює ресурсну базу національної економіки (а не призводить до витіснення національної робочої сили з економічної діяльності).

Для малої відкритої економіки, якою є вітчизняна, як внутрішнє поглинання (споживання та інвестиції), так і експортна пропозиція значною мірою визначаються наявністю і доступом до конкурентного імпорту. Тому для випадку України маємо значимий позитивний взаємозв'язок між динаміками ВВП та імпорту (діаграма «ВВП та імпорт товарів і послуг»⁶), де імпорт цілком може інтерпретуватися як складова конкурентоспроможності української економіки.

Це дійсно для випадку України підтверджується (як вище вказано) оберненим зв'язком між імпортом і безробіттям (діаграма «Імпорт товарів і послуг та рівень безробіття»). Узагальнюючим є положення про те, що будь-які обмеження на зовнішню торгівлю завдають країнам не лише економічних втрат, але й впливають на міграційні потоки, які, своєю чергою, можуть спричинити додаткові макроекономічні дисбаланси.

Вказані взаємозв'язки визначають важливі напрями політики. Так, відновлення економіки без створення робочих місць можливе лише як тимчасове рішення короткострокових проблем. Оскільки економічна стійкість визначається величиною і якістю

⁵ Making trade work for all. – OECD, <https://www.oecd.org/trade/>.

⁶ Коронавірусна криза спровокувала дисбаланси і шоківі зміни на багатьох ринках, внаслідок глобальних і локальних заборон на переміщення не лише товарів, а й людей, що помітно вплинуло на макроекономічні зв'язки. У 2021 р. взаємозв'язки почали відновлюватись або формуватись на новій основі.

робочої сили, тобто зростанням попиту на неї, а відтак і її подорожчанням. Що зрештою може сприяти довгостроковій стійкості чи зростанню, хоча й можливого прискоренню інфляції.

Виявляється, що ринок праці в Україні є достатньо гнучким, і навіть глобальні шоки не є надто руйнівними і не призводять до масового безробіття і бідності в країні. Так, банківські кризи 2008–2009 рр. і 2014–2016 рр. спровокували значний надлишок банківських працівників, які, не поспішаючи реєструватися у якості безробітних, досить швидко облаштувалися у інших сферах (зокрема, послуг).

Продуктивність. Ще одним свідченням «нетрадиційного» впливу економічних складових на зайнятість є оцінки продуктивності, які надаються Світовим банком (з міжнародними врахуваннями курсової та інфляційної динамік). Для України залишається вкрай актуальним завдання нарощування продуктивності праці, а також забезпечення реструктуризації економічного середовища для підтримки конкурентоспроможності, що забезпечить стійке підвищення рівнів оплати праці та зменшуватиме еміграційні стимули. Необхідною умовою є залучення і підтримка інвестицій (у т. ч. іноземних) та створення «проєвропейського» інвестиційного клімату, який Україна почала формувати завдяки низці затверджених ЄС «безвізів», з якими Україна вписується у простір країн Центральної і Східної Європи.

Виявляється, що зайнятість у період після Глобальної фінансової кризи до коронавірусного шоку утримувала стійкий характер і не залежала від зовнішніх шоків. Поряд з цим, на продуктивність значний вплив проявили кризи 2008–2009 рр., а також перша хвиля російської агресії 2014–2018 рр. (діаграма «Зайнятість і продуктивність праці в Україні»).

Втім важливим є зауваження: хоча в приватному секторі зростання продуктивності буде дійсно суттєво залежати від інвестицій, стосовно продуктивності у державному секторі слід виходити із поєднання інституційних реформ і раціоналізації робочих місць (на сьогодні не викликає сумніву, що зростання заробітних плат у державному секторі у переважній більшості випадків не супроводжується покращанням кількості та якості товарів і послуг, що надаються у державному секторі, зокрема, у частині державного управління, освіти, охорони здоров'я тощо)⁷. Збереження високої зайнятості у державному секторі означає необхідність підвищення податкового тиску на приватний сектор, що погіршуватиме перспективи його відновлення. Тобто кращим може стати сприяння створенню робочих місць у приватному секторі разом із перекваліфікацією і підвищенням кваліфікації тих, хто буде витіснений із державного низькопродуктивного сектору.

⁷ Djankov S., Blinov O. Ukraine's wages and job loss trends during the war. – <https://cepr.org/voxeu/columns/ukraines-wages-and-job-loss-trends-during-war>.

Це водночас вказує на альтернативний пошук шляхів до зростання економіки країни (що, втім, значною мірою залежить від інвестицій та інновацій, яких у слабкій економіці мало). Найчастіше, коли йдеться про повоєнне відновлення, увага концентрується на напрямках політики та заходах, спрямованих на повернення тих, хто раніше покинув країну (екстенсивний підхід). **Однак більш продуктивним може виявитись інтенсивний підхід, коли найвагомим фактором відновлення визнається підвищення продуктивності працівників.**

Вигоди конкурентоспроможності робочої сили. Те, що економіка країни, попри значні людські та матеріальні втрати, встояла, є свідченням того, що країна має потенціал, має продуктивні ніші, спрямованість на які (насамперед у частині інвестицій та інновацій) зможе продемонструвати новий рівень конкурентоспроможності країни, а з тим і нову економічну результативність, до якої «підтягнуться» й інші сектори вітчизняної економіки⁸.

Такий підхід має ще одну складову. Немає сумнівів, що Україна в осяжній перспективі стане членом ЄС і увійде у вільний європейський ринок, у т. ч. ринок праці. І країна муситиме розв'язувати питання конкурентоспроможності як на рівні всієї економіки, так і конкурентоспроможності окремих працівників. У сучасному світі конкурентоспроможність національної економіки визначається продуктивністю економічних агентів (окремих працівників, підприємств, галузей), які працюють у ній. Тому поряд із завданнями повернення українців на батьківщину ще більші зусилля слід докладати, щоб повернення відбувалось у оновлені сектори економіки.

У власних програмах чи проєктах відновлення Україна має виходити з того, що у сучасному світі дедалі більшою мірою життєві стандарти визначатиме конкурентоспроможність (а не можливості доступу до «дешевих» сировинних ресурсів чи державних та зовнішніх інтервенцій), навіть якщо вихідні умови є вельми несприятливими. Це справедливо як для країни загалом, так і для окремих

працівників, а найбільшими вигодами користуватимуться кваліфіковані працівники, попит на яких зростатиме випереджаючими темпами.

Слід, однак, зауважити, що створення кращих перспектив для більш кваліфікованих та працевлаштованих людей не гарантує зменшення міграційних стимулів. Багато досліджень показують, що саме більш кваліфіковані прагнуть емігрувати, коли стикаються з відсутністю власних перспектив або невизначеністю щодо майбутніх перспектив своїх суспільств. Тому вигоди, які можуть пропонуватись окремим категоріям працівників фактично не матимуть бажаного результату в поверненні українців з-за кордону.

Стосовно вигод від міграції робочої сили, то є підстави їх класифікувати наступним чином:

- ✓ найвищі вигоди припадають безпосередньо на мігрантів (які отримують роботу, яку ніколи не могли б отримати у своїй країні або винагорода, за яку в своїй країні значно нижча);
- ✓ значні вигоди також можуть отримувати країни, які виступають «джерелом» еміграції, через систему трансфертів і пересилання отриманих доходів (від робітників за кордоном своїм сім'ям, які залишаються у своїй країні), що насамперед сприяє скороченню бідності;
- ✓ вигоди також отримують країни притоку іммігрантів, хоча такі притоки можуть створювати певні ускладнення, пов'язані з перерозподілом доходів (витісненням некваліфікованих місцевих робітників або зниженням соціальних трансфертів місцевим малозабезпеченим) на користь «прибульців» (які згодні працювати за меншу винагороду і за гірших умов праці)⁹.

Тобто у будь-якому випадку громадяни і сама країна – експортери робочої сили – є головними отримувачами вигод від відкритості країни та її (країни) активного

⁸ Migration. Overview. – <https://www.worldbank.org/en/topic/migration/overview>.

⁹ Див.: Миграция и денежные поступления от работающих за границей граждан. – http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/257896-1167856389505/Migration_RUSSIAN_Overview.pdf.

включення у світогосподарські зв'язки. При цьому, може створюватись парадоксальна ситуація, коли підвищення людського капіталу в країні (зокрема, внаслідок покращання системи освіти) означає і більший відтік людського капіталу з одночасним збільшенням ресурсів, які надходять у країну внаслідок еміграції кваліфікованих працівників. Такі додаткові ресурси якраз можуть розглядатись як «бонус» країні та стимулювати її до подальшого нарощування людського капіталу. «Відтік мізків проти збільшення мізків» є суперечливою дилемою у частині економічної міграції, і поки не видно прийняттого рішення¹⁰.

Ще раз підкреслимо, освічені кваліфіковані молоді люди, навіть якщо вони залишають країну, приносять певну користь зовнішньому іміджу України, її соціально-психологічному сприйняттю жителями інших країн, оскільки про цивілізованість країни значною мірою свідчать її громадяни, їх життєдіяльність за кордоном. Ставлення до українців як до освіченої, цивілізованої, працелюбної нації, напевне, невдовзі стане чинником (ділової та інвестиційної) привабливості країни. Тому, попри ризики впливу освіченої молоді за кордон, «боротьба» за належну освіту в Україні має лише посилюватися.

Іншим наслідком глобалізації та поглиблення інтеграції для робочої сили є новий розподіл доходів між працівниками, де головне значення отримує так звана кваліфікаційна премія (*skill premium*), яка вимірюється відношенням заробітної плати кваліфікованих робітників до відповідного рівня некваліфікованих. Зазначимо, за міжнародними оцінками, в розвинутих країнах частка кваліфікованих робітників складає 32% загальної чисельності, а для країн, що розвиваються, ця частка значно менша¹¹.

Не зайве звернути увагу на проблему, яка може зруйнувати потенційні вигоди від офіційно визнаної освіченості та професіоналізму українців. Справа у тому, що високий формальний рівень освіти та кваліфікації серед українців насправді таким може не

бути. Значна частка випускників вітчизняних вишів мають лише формальне відношення до таких закладів і рівня освіти, який там пропонується. Не секрет, що навчання на старших курсах часто «замінюється» потребами забезпечення хоча б середнього життєвого рівня молодих людей (що відразу негативно позначається на рівні знань).

Таке протиріччя швидко проявляється на співбесідах (при наймі на роботу) і може мати болючі наслідки для пошукачів роботи, оскільки у багатьох західних компаніях невідповідність документів практичним навичкам є суттєвим нормативним порушенням¹². Принаймні, якщо це проявиться, дуже важко сподіватись, що у новій країні переселенець отримає пропозиції гідної і добре оплачуваної роботи.

Хоча системи підвищення кваліфікації спрямовані на забезпечення своєчасного оновлення робочої сили, кваліфікаційна премія продовжує і продовжуватиме зростати, що відбиває випереджальне зростання попиту саме на кваліфіковану і висококваліфіковану робочу силу, порівняно з її пропозицією. Причому вища капіталізація спонукає до вищої кваліфікаційної премії, а тому найшвидше вона зростатиме у країнах, в які забезпечується значний приплив інвестицій (які, своєю чергою, є джерелом створення висококонкурентних на світових ринках товарів і послуг).

Уроки і застереження для України. Важливим уроком-наслідком для України є те, що, якщо країна бажає зберегти свої трудові ресурси та людський капітал, то відповідні «симетричні» (до втілюваних у країнах ЄС) заходи вже сьогодні повинні розроблятися і активно впроваджуватись. Насамперед (крім наявності хоча б простого житла) для переселенців або тих, хто повертається до України, йдеться про систему сприяння зайнятості у тих регіонах, до яких найчастіше приїжджатимуть, а також надання освітніх послуг і послуг з професійної підготовки.

Наголосимо, вирішальне значення для творення нових середовищ матиме **створення**

¹⁰ Lam D. The Impact of Migration on Employment Outcomes. – Oxford Academic, <https://academic.oup.com/book/38942/chapter/338131914>.

¹¹ Trade, Technology, and the Skill Premium. – University of Chicago Press Journals, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/693373>.

¹² Якщо такі порушення будуть відображені у комп'ютеризованих базах даним, це може унеможливити працевлаштування у більшості компаній в країнах Європи.

системи перенавчання працівників (системи, яка останніми роками в країні занепадала), що сприятиме перерозподілу у сектори, які, ймовірно, будуть найбільш активними у післявоєнний період (будівництво, машинобудування, охорона здоров'я, інформаційні технології), а тому й будуть добре фінансуватись. Якраз належна система перенавчання може трансформувати міграційні ризики і виклики на вигоди і здобутки.

Хоча численні опитування вказують на готовність значної частки до повернення, однак остаточне рішення залежатиме від набору факторів макро- та мікрорівнів. Зокрема, йдеться про те, що рішення ухвалюватимуться на основі¹³:

- ✓ тривалості воєнних дій, як на території України загалом, так і тих регіонах, звідки громадяни виїхали, а також рівня руйнувань у таких регіонах (за умов подовження тривалості та значних руйнуваннях стимули до повернення суттєво слабшають);
 - ✓ економічної динаміки на підконтрольних територіях, у т. ч. у частині житлового будівництва і соціальної інфраструктури (слабкі темпи відновлення без врахування життєвих стандартів
- погіршують привабливість таких регіонів);
 - ✓ статусу українців у європейських країнах, правил і норм працевлаштування мігрантів (тривале перебування у «новій» країні разом з можливостями працевлаштування суттєво посилюють стимули залишитись у такій країні, за наявності відповідних правових умов);
 - ✓ стану і перспектив соціально-економічної динаміки у приймаючій країні (стійке збалансоване зростання, стабільна зайнятість, задовільна купівельна спроможність, низка інфляція) — додаткові чинники, які впливають на рішення про повернення до рідної країни.

У контексті повернення українців важливим є ще один аспект співпраці з країнами ЄС. Парадоксальним виявляється те, що повернення доречно розглядати як один з видів допомоги ЄС Україні¹⁴. Чим більше людей повернеться, тим швидше зростатиме українська економіка, що, своєю чергою, сприятиме безпеці в Європі та зменшуватиме витрати на міграційну політику. Відтак, частина ресурсів підтримки зможе спрямовуватись саме на перекваліфікацію українців та їх повернення на батьківщину.

¹³ Див. також: Duvell F. The war in Ukraine: Post-war scenarios and migration repercussions. – <https://www.pragueprocess.eu/en/news-events/news/625-the-war-in-ukraine-post-war-scenarios-and-migration-repercussions>.

¹⁴ Михайлишина Д. Що стимулюватиме українських біженців повернутися додому. – Економічна правда, <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183/>.